

ВАСИЛЬ СТУС І УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Марія ПЦУК

У становленні Василя Стуса як великого гуманіста і патріота важливу роль відіграла українська народна пісня, яка супроводжувала його усе життя: від колиски до могили. Першоосновою його світогляду, його моралі була мораль рідного народу, що існувала в уснопоетичній народній творчості, насамперед у народній пісні та у “Кобзарі” Тараса Шевченка¹.

Носіями такої високої моралі були і батьки В. Стуса. І що саме так він оцінював своїх батьків, засвідчують його поезії, листи.

Високі думи відійшли, як грози,

Поезія, як віра, відійшла.

І навертається рядок до прози

Змайстрованого прадідом стола.

Де хліб і сіль. І сала жовтий шмат.

Де чорні руки, але світлі душі

Моїх батьків. Де сльози, ніби груші

Старого саду, падають, мов град.

Вони самі — старі пенсіонери,

Сивенький тато — слюсар заводський,

З парокотельні слухає гудки

І, певно, вже не жде нової ери.

Бо сплинув вік. І мариться село,

Де руки діда, схрещені в могилі.

Рахнівка, Гайсин, Голубе Поділля.

Все забуттям, мов терням, поросло.

Бо сплинув вік. По Таврії, по наймах,

По вежах Закавказзя. По роках. (1, 2, 108).

Серед творів В. Стуса є кілька віршів, спеціально присвячених матері: “Мене вела ти в ніжні ранки”, “Матері”, “Мені наснилась мати у сльозах” та ін. Вони сповнені глибокої і ніжної синівської любові. Але й у ряді інших творів поета образ матері, хоч незримо, присутній. У всіх його згадках про матір, у листах, спогадах про дитинство відчувається духовна близькість, душевна спорідненість із матір’ю. Шевченко і матеріна пісня — найперші і найсильніші враження, що були з ним усе життя, підтримували і живили його. З поезій та листів, де В. Стус згадує своє важке дитинство, постає образ не тільки доброї, ніжної, люблячої неньки, а ще й талановитої співачки, яка співала і над колискою, і при всякій роботі, знала багато пісень “і вміла дуже інтимно їх співати” (1, 1, 42).

Сім’я Стусів зазнала всіх тих поневірянь, безправ’я, злиднів, голодувань, що їх переживало колгоспне селянство. Шукаючи виходу,

батько завербувався робітником на Донбас і згодом перевіз туди сім’ю. Але і там довелося пізнати чимало горя, виснажливої важкої праці, напівголодного існування. Вражаючі епізоди з життя сім’ї постають з листа В. Стуса до сина від 24. 04. 1979 року: “Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам’ятаю коржі з жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас кінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна. Пам’ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому. Пам’ятаю, як 46-47 рр. пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, — просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота” (6, 1, 346).

“Пам’ятаю, як у 1951 році я їздив на село, до бабуні. Збирав колосся по стерні. За мною гнався об’їждчик — я втікав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав, що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали. Пам’ятаю, як у 4 класі читав “Мать” М. Горького — і радів, який славний Павло Власов. Пам’ятаю, як тоді ж читав М. Островського “Как закалялась сталь” і “Рожденные бурей”...

І ось тоді я вирішив, що сам буду такий, як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів — тяжко вчитися, бо жити — тяжко. Мамі — тяжко, татові — тяжко. То і мені має бути тяжко — аж доти, доки татові і мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити” (Там само, с. 347).

Розум і душа Василя Стуса прагнули до знань, до осягнення здобутків культури світу. Він вчиться, зростає, самоудосконалюється.

В. Стусові боліло, викликало спротив становище у фольклористиці на ті часи. На сторінках газет, журналів, у фольклорних збірниках публікувалися підробки під фольклор: недолугі анонімні вірші, куплети, коломийки, які прославляли вождів партії, конституцію, оспівували радість колгоспної праці, щасливе життя радянських людей. На цих підробках під усну народну творчість фольклористи-“дослідники” писали “наукові” статті, розвідки, дисертації.

Коли у 1968 році один із молодих, чесних і сміливих науковців Інституту фольклору АН написав критичну розвідку про радянський фольклор — “Пісні гідропонним способом” і передав її авторитетному, хоча на той час уже переслідуваному й відрахованому з аспірантури Василеві Стусу для ознайомлення, той з великим інтересом прочитав рукопис і повернув авторові — Василеві Скрипці — разом з листом-відгуком на його трактат.

Василь Скрипка зберіг цього листа і передав упорядникам творів В. Стуса, додавши від себе такі пояснення: “Це своєрідний лист-рецензія на прочитаний рукопис есеїстичного трактату “Пісні гідропонним способом”. Написано його 1969 року, після вторгнення радянських військ до Чехословаччини, тон різкий, викривальний як щодо фольклористів, так і фальші всієї науки” (6, 2, 63).

Василь Стус одверто і сміливо висловився про радянську фольклористику і дав свої міркування та поради авторові праці. Наводимо деякі уступи з його листа-рецензії.

“Василю! Кілька думок з приводу.

- 1) Частенько ти пишеш, як науковець, а це, як на мене, неможливе. Тут краще подавати факти і мінімум коментарів (або й без них).
- 2) Добре було б дати якусь приблизну статистику (стілки записів, сотні статей, двадцять дисертацій, і все — на брехні).
- 3) Обов’язково — з погляду найчистішого — як все це страшно, коли імітують народ глухонімих.
- 4) Окремі завваги: колись співали про одруження, любов, чисті емоції etc., тепер — переважно (чи, може, на 100%?) — про щастя, КП і Конституцію. Що ж сталося? Як живуть люди, коли нічого, крім щастя, не бачать? [...]
- 6) Робота написана різностильово — від кепкування до серйозної негачії (залежно від теми розглядуваної). Може, так і треба, але вищистити треба роботу — в стилістичному плані

і витримати її в одному масштабі (особливо масштаб сміливості).

7) Мені здається, що робота багато не втрапить, коли її пустити псевдонімно. [...]

8) Єдиний, як на мене, можливий стилістичний план — план болю. В кожному разі все треба бачити з його висоти, бо усе тут — про такі речі, які не можуть (мені здається) бути темою бурлеску, посміховиська, кепкування.

9) Кінець гарний.

10) Можна було б ширше дати про співвідношення фольклорних жанрів (скажімо — дума — скінчилась (окремі факти — анахронізми), анекдот — дуже мобільний, але існує як політичний жанр і вузькотемний — секс)”.
Свій лист-рецензію на працю В. Скрипки Василь Стус закінчив словами: “Спасибі, Василю! Читання дало мені багато поживи для думань. Якби я міг тобі чимось допомогти — то був би згоден, бо це багатуща тема” (6, 2, 63-64).

Свій лист-рецензію на працю В. Скрипки Василь Стус закінчив словами: “Спасибі, Василю! Читання дало мені багато поживи для думань. Якби я міг тобі чимось допомогти — то був би згоден, бо це багатуща тема” (6, 2, 63-64).

Василь Скрипка згадував: “Виходячи з поради анонімізувати рукопис, В. Стусові запропоновано було підключитись до роботи, на що він сказав: “Я збираюся сам написати про народну пісню” (там само, с. 63).

На жаль, В. Стусові залишалося вже небагато часу бути на волі, щоб здійснити свій задум: написати про українську народну пісню, котру він так любив, цінував, глибоко знав і розумів.

Але навіть той стислий лист-рецензія на працю В. Скрипки яскраво засвідчив активну позицію В. Стуса, його рішучість і сміливість у справі розкриття жалюгідного становища радянської фольклористики, яка перестала бути наукою, а перетворилася на прислужницю компартійної верхівки, вдаючись до фальсифікації народнопісенної творчості.

* * *

Василь Стус був музично обдарованим.

Ще з дитячих років знав багато українських народних пісень від своєї співучої матері, а пізніше поповнював ці знання, спілкуючись із друзями чи то в студентському середовищі, чи в час служби в армії², чи навіть в ув’язненні³.

Любив і розумів, тонко сприймав класичну музику, особливо захоплювався симфонічними творами Бетховена.

У листах до дружини, сина Василь Стус висловив найвищу оцінку класичній світовій музиці і українській народній пісні. Він справедли-

во вважав, що народна пісня — це основа для сприймання і розуміння класичної музики. Він з дитинства відчув на собі виховну і пізнавальну роль української народної пісні, яка сприяє виробленню здорового смаку, високої моралі.

Турбуючись вихованням сина, ув'язнений поет дає поради в листах, намагається прилучити сина до сприйняття класичної музики, до розуміння її краси.

“А навчитися розуміти красу — не так легко. Коли в дитинстві не було доброго слухання, тоді вчаться спочатку пісеньок паршивеньких, потім доходять своїм глуздом, що любив паршивенькі пісеньки, а вже по тому — долучаються до краси Моцарта, Шопена чи Вівальді. Мені було легше: бабуся Ілінка співала мені гарних наших пісень. Я запам'ятав усі! (Підкреслення наше — М. І.). Навіть ті, які співала мама над колискою. А народні пісні майже всі гарні” (6, 1, 336).

У передмові до першої збірки поезій “Зимові дерева” (1970 рік) писав: “Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід у житті — од маминої коліскової “Ой люлі-люлі, моя дитино”. Шевченко над колискою — це не забувається. А співане тужно “Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи” — хвилює й досі” (1, 1, 42).

Василя Стуса завжди вабила, зачаровувала пісня, музика. У широкому листі до сина із заслання від 25. 04. 1979 року він згадував: “Музикою я марив. У 7 класі за “похвальну грамоту” тато купив мені гітару. Я спочатку навчився грати “Взяв би я бандуру”, а потім кілька старих романсів, маршів. Але все було не те. І тоді я брав гітару — і грав — на одній струні — своєї. Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув — усе вигравав. І забувався геть. Так міг програти 2-3 години — і не чути, коли збіг час. Це було й пізніше, вже в інституті.

Пам'ятаю, як уперше пішов до філармонії. Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена — всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати!” (6, 1, 348).

Василь Стус жив піснею, часто думав словами українських народних пісень, цитуючи окремі рядки або цілі строфи у своїх наукових працях та в листах. Так у статті “Феномен доби” (про Павла Тичину) він пише:

“Проблеми розвитку нашої духовності — це проблеми сізифової праці, де сподівання реальних наслідків од роботи майже в нереальних умовах. Рядки народної пісні:

Візьми, мати, піску жменю,

Посій його на каменю,

А як пісок житом зійде...

свідчать про те, що проблеми сізифової праці стали субстанцією української духовності віддана” (4, 261).

Лист до сина (вересень 1976 року) В. Стус закінчує словами: “Тисну руку Твою, козаче-соболо, і вітаю Тебе на *Вкраїні далекій*” (підкреслення наше — М. І.). Підкреслені слова взято з народної пісні “Козак від'їжджає, дівчинонька плаче”, і саме вони були такими співзвучними з думками, настроями, почуттями батька до сина, котрий був “на *Вкраїні далекій*”.

А ось у листі до матері від 19. 03. 1979 року Василь Стус вдало скористався висловом із української народної жартівливої пісні “Била жінка мужика”, аби в такий спосіб обійти таборову цензуру. І лист дійшов.

“Не оплакуй моїх фотокарток, мамо. Твій син — щасливий. Хай і невесело мені, хай і не знаю, що може бути попереду (на мене досі сердиті, — за те, що не співаю “Прости мені, моя мила, що ти мене била” і не падаю в ноги), але все ж — це щастя, мати таку долю, як у мене” (6, 1, 340).

Після другого арешту (1980 рік), в роки особливо суворого режиму ув'язнення (с. Куцино Чусовського р-ну Пермської обл.) Василь Стус у листах до рідних все частіше просить присилати йому слова різних пісень, колядок. У листі до дружини і сина від 15. 01. 1984 року читаємо: “Ще попрошу переписати мені вірш О. Олеся “Співають, плачуть солов'ї” (я співаю його, а всіх слів не знаю), а маму Ілінку прошу слів “Добрий вечір тобі, пане-господарю” (колядка) — теж слова підзабув. А ця колядка так пахне мені дитинством!” (6, 1, 456).

Ми не маємо листів до В. Стуса із колядками та піснями, які на його прохання йому надсилали рідні. Тому шукаємо їх у виданні “Пісні Явдохи Зуїхи” (К., 1965), де на с. 96 є колядка з назвою “Добрий вечір тобі, господарю”. Очевидно, як на ті, радянські часи, “відредагована” упорядником чи виконавицею, і слово “пане” замінено на “тобі”, а зміст надто спримітивовано. Тому подаю свій запис цієї колядки, так

як співало її наше село Івча Літинського району Вінницької області у 20–30-х роках ХХ ст.

*Добрий вечір, пане-господару!
Стережи, Боже, вашого товару.
В вас товару повна обора,
Ваша жінка чорноброва!
І чашечка у меду,
Барвіночок у саду!
Барвіночок розстеляється,
А Ісус Христос рождається!
Цілуйте Христа у ніжки,
Нам виносьте пиріжки.
Добривечір!*

А у листі до рідних від 4. 03. 1984 року Василь Стус дякує матері ще і за надіслану щедрівку та робить зауваження-поправку: “Цілую Вас, любі мої — дорога моя мамочко (красно дякую за щедрівку! Річка мабуть, не горда, а Йордань-річка” (6, 1, 461).

Тож у найтяжчих умовах, у штрафних ізоляторах, карцерах, таборах особливо суворого режиму пісня (поряд із поетичною творчістю й перекладацькою діяльністю) підтримувала, живила його душу, давала радість, дозволяла поринути в інший, кращий світ, у дитинство, у мрію.

У листі до дружини і сина 1. 06. 1981 року Василь Стус дав найвищу оцінку українським народним жіночим пісням: “Мені здається, що Україна — вся жіноча, жіночна. Що українські чоловіки не на рівні геніального жіноцтва свого (дуже прошу не сприймати це просто як галантність). Українські пісні — все жіночі голоси. А чоловічі — чого вони варті — в гамі почуттів, настроїв, почувань? Справді, це муза безчоловіча, безлицарна; туга її — жіноча. Сила її — жіноча. Мужність її — жіноча так само. А що ж чоловіки?” (6, 1, 377).

У великому листі до рідних від 4. 11. 1984 року В. Стус ділиться своїми роздумами про літературу і мистецтво, про культуру і народну пісню: “Поступово застановляюся над думками про паразитарність культури, хоч і як боляче про це думати. Упродовж усієї історії 99 % митців були служками можновладців: виконували їхні забаганки, маючи за те змогу добре жити (тобто паразитувати)... А народ упосліджений творив свою культуру” (6, 1, 474). А далі — його роздуми про сучасну радянську художню літературу, якій він протиставляє українську пісенну народну творчість. “В міру т. зв. прогресування література стає все більше і біль-

ше чинником не лише аморальним, а й деморалізаційним. Те, що вона сьогодні значною мірою стала явищем духовної немочі, в мене не викликає (на жаль!) сумніву” (там само, с. 475). І далі: “Незалежність митця, повна і безоглядна незалежність митця од ясновельможних — ось, здавалося б, панацея. Але чи можна увільнитись од народу? Тобто, чи досить самого тільки гіпертрофованого індивідуалізму, аби в такий спосіб повернути здоров'я в рядок, в пісню? Ось у чім питання. Чи можливі тепер такі пісні, як “Ой на горі вогонь горить”? Чи стадія розвитку саме та, на якій пишуться такі тексти — проминула назавжди і повернення до неї немає?” (там само, с. 475).

Пам'ятаючи слова Василя Стуса про те, що його мати знала багато пісень та що пісень “було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих...”, ми відшукали у збірнику пісень Явдохи Зуїхи цю пісню. Та варіант її, на жаль, дуже попсований (як це нерідко траплялося). Тому і не дивно, що записувач Гнат Танцюра відніс її не до історичних козацьких пісень, а до “рекрутських і солдатських”. Ось її початок у Я. Зуїхи:

*За горою сніжок летить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Заслугою советською.
Його тіло струпотіло,
Аж від сонця почорніло.*

Тут немає і згадки про татар, яких треба остерегатися. А натомість козак радить коневі:

*Іди, коню, додомочку,
Темним лісом, стежечкою,
Щоб бандити не спіймали,
З тебе сідла не здійняли.*

Ще один варіант цієї пісні, значно коротший, знаходимо у збірнику “Українські пісні, видані М. Максимовичем” (Фотокопія видання 1827 р. — К., 1962. — С. 48-49): “Ой у полі сніжок порошить”.

Але найкращий, найповніший і не спотворений варіант цієї пісні я записала у згаданому вже селі Івча Літинського району Вінницької області від моєї мами Теклі Меркурівни Ішук. Очевидно, саме такою піснею міг захоплюватись Василь Стус. Саме такий, або близький до нього варіант пісні він знав від своєї матері. І саме з такого варіанту він наводить у статті “Феномен доби” цитовані вище передостанні рядки цієї пісні.

Подаємо повний текст цієї пісні, котрій Василь Стус дав таку високу оцінку.

*Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Червоною козацькою.
Що в головах ворон кряче,
А в ніженьках коник скаче.
Не стій, коню, наді мною,
Не рви землі під собою.
Біжи, коню, дорогою,
Широкою стовбовою
Щоб татари не спіймали,
Сіделечка не здійняли
Як прибіжиш під батьків двір,
То вдаришся об частокіл.
Вийде батько, розгнуздає,
Вийде сестра — розсідлає,
Вийде сестра — розсідлає,
Вийде мати — розпитає.
Ой коню ж мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?
Не плач, мати, не журися,
А вже твій син оженився.
А взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку.
Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю.
Як той пісок житом зійде,
Тоді твій син з війська прийде.
Нема жита, нема сходу,
Нема сина із походу.*

Отже, як ми пересвідчилися у процесі нашого дослідження, не завжди пісні Я. Зуїхи тотожні пісням, які знав В. Стус від своєї матері. А деяких, як от “Козак від’їжджає, дівчинонька плаче”, у Я. Зуїхи і зовсім немає.

Як шкода, що ніхто не записав того багатства українських народних пісень, що їх знала і завжди співала своїм дітям мати Василя Стуса з ніжним іменем Їлинка! А вона ж пережила свого сина. То була незвичайна жінка. Це підтверджує хоча б такий уступ з листа Василя Стуса до неї (березень-лютий 1985 року): “Дорога моя мамо, велика дяка Тобі за Твого листа, якого я читав, — наче збирав лісові суніці. То вже Ти вмієш писати листи — аж дух забиває, читаючи!” (6, 1, 485).

Folk songs played a great role in the formation of Vasyl Stus as a humanist and a patriot and he mentioned a lot the role that folk songs and folk culture are playing in the development of the nation's patriotism. The author of this articles describing the life and works of Vasyl Stus in the context of their connection to Ukrainian traditional music and folk songs. V.Stus's letters to his family were folk songs being mentioned and analyzed very actively. Special attention the author is paying to Stus's article "Something from the Thoughts of Our Predecessors about the National Question in Ukraine and it's Today's Life".

А міг би записати пісні від бабусі Їлинки її онук, син Василя Стуса, уже дорослий на той час, сам тоді уже батько — Дмитро Стус.

Давно відійшла від нас ця славна жінка-мати, талановита співачка, і забрала з собою все те багатство українських народних пісень Поділля, яким володіла.

Глибокий патріотизм Василя Стуса, його любов до українського народу, захоплення його культурою, мовою, пісенним багатством яскраво проявилось у цікавій і злободенній його праці кінця 1960-х років “Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогоденне буття”. Навівши вислів видатного німецького філософа-просвітителя і фольклориста XVII сторіччя Гердера про те, що в майбутньому “Україна стане новою Грецією”, В. Стус пише: “Врятувати цю новітню Грецію для народів світу з її геніальними народними піснями, з її співучою мовою, з її народом, що викохав, проніс через віки свою людяність, гостинність, доброзичливість до всіх народів світу, до будь-якого найменшого народу-брата, що може бути радіснішим, вищим, шляхетнішим, святішим, природнішим для українського інтелігента за цю мету, якій наші попередники офірували всіма своїми силами і навіть життям!” (4, 397). Ці слова палкої любові Василя Стуса до свого народу, до України здатні пробуджувати і об’єднувати патріотів, будівників нової України.

Київ

1. У листі до сина 25. 04. 1979 р. поет писав: “Десь у 4-6 класі я майже весь “Кобзар” знав напам’ять”. — *Василь Стус*. Твори у 6 томах, 9 книгах. — Львів, 1995. — Том 6. — Кн. 1. — С. 347. Далі при посиланні на це видання подаємо у тексті том, книгу, сторінку (6, 1, 347).

2. Восени 1961 року В. Стус з армії писав до свого друга Василя Дідківського: “Є тут три хлопці з Галичини... математики, є подільський земляк, і вечорами, згуртувавшись, ми виводимо одностайно “Марічко” (6, 23).

3. З листа до вірменських друзів Азата і Каріне Аршак’янів (червень, 1977 р., Колима): “Поставь Бетговена или Баха — там, на берегу речки, где ты когда-то слушал их сам — и слушаем вместе! Помнишь, я навистывал своим сестрам позывные из Бетговена? А песню армянскую, которую ты учил меня в ШИЗО — я помню (мотив) и напеваю иногда. И тогда вижу тебя как живого. Жаль, слов не знаю. Но я их сочиню!” (6, 2, 114).